

Kóthay Katalin Anna (1966) a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének munkatársa. Kutatási területei: a Középbirodalom társadalomtörténete, történeti földrajz, historiográfia és halotti művészet a Ptolemaios-korban.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Illahun: egy királyi alapítású egyiptomi település (2014/1).

Éhezés, ahogyan az Újbirodalom előtti egyiptomi elit látta

Kóthay Katalin Anna

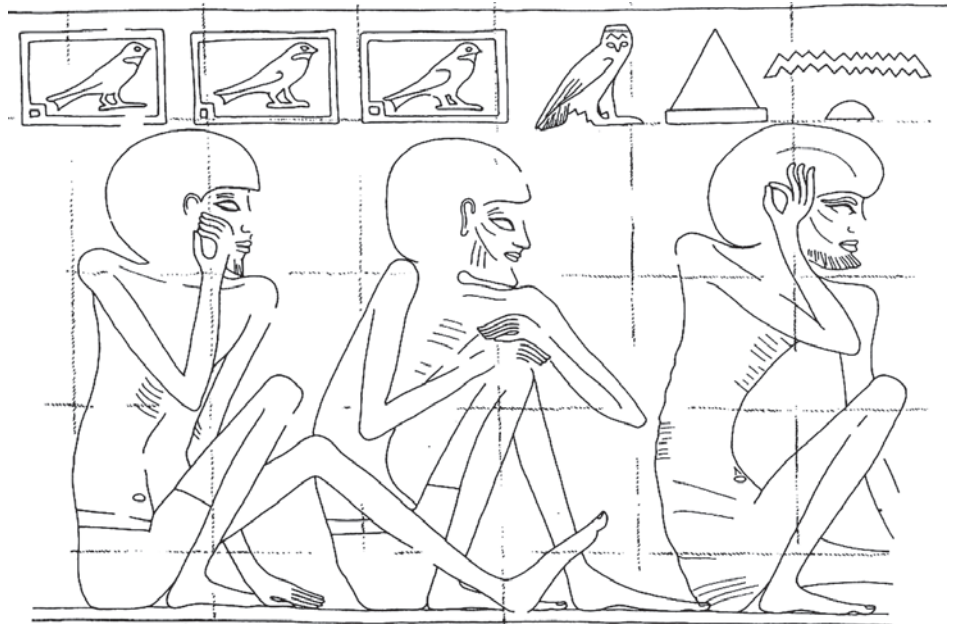
Éhezőkre, élelemhiányra, éhínségre való utalások az Óbirodalom második felétől, az 5. dinasztiától kezdődően fordulnak elő az egyiptomi forrásanyagban – eleinte még elég ritkán. A korszak végén megnő a téma jelentősége, az Első Átmeneti Korban és a Középbirodalom idején pedig az éhezéssel kapcsolatos toposzok már állandó, konvencionális elemévé válnak az elit önreprezentációjának. Ezzel látszólag összhangban vannak azok a kutatások, amelyek azt feltételezik, hogy az Óbirodalom második felében olyan hirtelen klimatikus változások következtek be, amelyek hosszabb távú szárazságot és a korábbiaknál alacsonyabb Nílus-vízállásokat hoztak, ami a terméshozamok drasztikus csökkenéséhez és évtizedekig tartó, ismétlődő éhínségekhez, végül pedig az Óbirodalom bukásához és az első átmeneti kori „anarchikus” állapotokhoz vezetett. Az éhezésre való utalások tehát e szerint az értelmezés szerint valóban megtörtént eseményeket dokumentálnak.¹ A klimatikus változások természete azonban ma még nem teljesen ismert. A Kr. e. 3. évezred közepe táján, az Óbirodalom második felében valóban szárazabbá vált az éghajlat, ami mind a gazdaságban, mind a társadalomban változásokat hozott. Azonban nem igazolható, hogy ez katasztrofális válságot eredményezett volna, és hogy az éhezés témájának gyakori előfordulása az elit önreprezentációjában egy természeti katasztrófa által kiváltott gazdasági és politikai összeomlás bizonyítéka lenne. Ezért az újabb kutatások az éhezésre való utalásokat nem mint megtörtént eseményekről való beszámolókat vizsgálják, hanem az önreprezentáció egyik eszközének tekintik őket, amellyel az elit – az éhezőkhez való viszonyának bemutatásán keresztül – társadalmi státuszát és szerepét konstruálta.²

Éhező nomádok a halotti ikonográfiában és a szépirodalomban

Az éhezés ritkán volt témája az egyiptomi képi ábrázolásoknak. A kevés ismert példa közül a leghíresebb az 5. dinasztia végén, a Kr. e. 24. század utolsó harmadában uralkodó Unisz király szakkarai piramiskörzetéből származik. Az uralkodó halotti együttesének részeként a völgytemplomot a piramis melletti halotti templommal összekötő kövezett feljáró falának két fennmaradt töredékén csontsovánnyá fogyott, elcsigázott, egymást támogató vagy magukba roskadtnak ülő férfiakat és nőket

1. kép. Éhezőket ábrázoló domborműtöredék Unisz szakkarai halotti körzetéből, Óbirodalom (Louvre E 17381; Ziegler 1999, 360 nyomán)

2. kép. Éhezőket ábrázoló domborműtöredék Szahuré abuszíri halotti körzetéből, Óbirodalom (Hawass–Verner 1996, 185, fig. 2a nyomán)

látunk, valamint egy felpuffadt hassal ábrázolt álló gyermek alakját (1. kép).³ A két faltöredéket sokáig a legkorábbi éhezésre való utalásként tartották számon. Az 1990-es évek közepén azonban hasonló domborműtöredék került elő a mintegy száz évvel korábban, az 5. dinasztia második királyaként uralkodó Szahuré abuszíri piramiskörzetéből, szintén a kövezett feljáró falából (2. kép).⁴

Amíg csak az Unisz-feljáróból származó reliefeket ismerték, a kutatók egy része az éhezőket ábrázoló jelenetben a király uralkodása alatt ténylegesen bekövetkezett éhínségek bizonyítékát látta, amelyeket a korabeli klimatikus változások, a Kr. e. 3. évezred közepe táján jelentkező, a korábbi csapadékosabb periódust felváltó szárazság következményének tartottak.⁵ A Szahuré piramiskörzetéből előkerült töredék viszont azt bizonyította, hogy az Unisz-feljáró falán az éhezés nem mint egyedi, különleges téma, hanem mint a királyi halotti ikonográfia egy motívuma jelent meg. Így elterjedtebb lett az az egyébként már korábban is megfogalmazott vélemény, hogy az éhezőket ábrázoló jelenetek nem konkrét történeti eseményeket örökítenek meg, hanem szimbolikus értékűek. Az éhező alakok ikonográfiája (a hajviselet és a férfiak szakállja) nem hagy kétséget afelől, hogy a domborművek nem egyiptomiakat, hanem a keleti sivatagban élő nomádokat ábrázolnak.⁶ Szerepük a királyi halotti együttes ikonográfiájában talán arra szolgált, hogy bemutassa: az uralkodó gondoskodott az Egyiptom határain túli mostoha vidékek szükségét szenvedő lakosságáról.⁷ Egy másik, az előbbinél kedveltebb magyarázat szerint az egyiptomiak a királyi halotti együttes építéséhez szükséges jó minőségű kövek beszerzéséért a sivatagi területekre indított expedíciók nehézségeit akarták illusztrálni, amikor azok lakóit, a nomád éhezőket ábrázolták, akik az idegen vidék zordságát, az ott uralkodó drámai viszonyokat szimbolizálták. Erre utalhat a Szahuré piramiskörzetéből származó ábrázoláson az éhezők fölötti töredékes feliratban a piramis csúcsát alkotó piramídon említése, amelynek köanyagát szintén egy ilyen vidékről

szállították a Nílus-völgybe.⁸ Az utóbbi értelmezés meggyőzőnek tűnik és összhangban van az egyiptomi elképzelésekkel, a jelenetet azonban mégsem tudjuk kielégítően magyarázni. Az viszont nyilvánvaló, hogy az óbirodalmi királyi ikonográfiában az éhezést tipikusan nem az egyiptomi viszonyok sajátosságaként, hanem egzotikumként értelmezték: az Egyiptom határain túli sivatag jellemzőjeként ábrázolták.

A csont és bőr nomád motívuma a vizsgált időszak későbbi szakaszában is része maradt a halotti ikonográfiának, továbbra is ritkán, de már nem királyi kontextusban. Néhány középbiriodalmi elit sírból származó jelenet a sírtulajdonos szolgálatában álló, csontsovánnyá fogyott, ám jól táplált szarvasmarhát vezető nomád pásztort ábrázol (3. kép).⁹ Ezekben a foglalkozási csoportjukat szimbolikus képviselő pásztrokban – csakúgy, mint az óbirodalmi királyi reliefeken megjelenített éhező alakokban – nem valóságosan megtörtént éhínségek áldozatait kell látnunk (hiszen akkor az állatok sem lennének jól tápláltak), hanem annak a bizonyítékát, hogy az egyiptomiak a kóros soványságra a nomád pásztrok megkülönböztető testi jellegzetességeként, illetve az éhezésre/alultápláltságra a nomádok életkörülményeinek meghatározó jellemzőjeként tekintettek.

Az éhezés tehát a vizsgált időszak halotti ikonográfiájának két eltérő kontextusában is tipikusan az idegen, ideológiai síkon a káoszt szimbolizáló, ökológiai szempontból mostoha adottságú, a bőség Egyiptomával szembeállított létezők lakóit jellemezte.¹⁰ Ennek az ikonográfiai tradíciónak a korabeli irodalomban is megtaláljuk a megfelelőjét. A középbiriodalmi keletkezésű *Merikaré király számára írt intelmek* című alkotás szintén arról tanúskodik, hogy az egyiptomiak szemében a nomádok életkörülményeinek egyik legmeghatározóbb eleme az élelemhez való hozzájutás állandó nehézsége volt: „Nem marad ő egy helyben, lábait az élelem(keresés) hajtja”, olvashatjuk az *aamunak* (azaz ázsiaiának) nevezett, keleti sivatagban élő nomádokról.¹¹

Kétségtelen, hogy az alultáplált/éhező nomádokról alkotott ideologikus kép egyoldalú, és hogy az őket ábrázoló jeleneteket nem készítésükkel egyidejű események ihlették. Ugyanakkor ezt a szélsőséges képet mégis a nomádok világról való tényleges tudás és a velük való találkozások tényleges tapasztalatai alakították ki: a gyakori víz- és élelemhiánytól és alkalmanként nyilván katasztrofális hatású éhínségektől is sújtott sivatag ökológiájának az ismerete, valamint az, hogy az egyiptomiak gyakran úgy találtak a nomádokkal, mint akiket aszály és éhezés készítet arra, hogy ellenőrzötten vagy ellenőrizetlenül beszivárognak a Nílus-völgybe. Az Újbirodalom idején előfordult, hogy az egyiptomiak lehetővé tették az aszály sújtotta területekről érkező nomádok számára, hogy felügyelet mellett a Deltában itassák az állataikat.¹² Egy középbiriodalmi levél viszont, amelyet az Egyiptom és Nubia határán épült Elephanti-né erődjében fogalmaztak, annak bizonyítéka, hogy az egyiptomi határőrök nem mindig mutattak együttérzést a segítségért folyamodó éhezők iránt. A levél egy jelentést tartalmaz, amely egy hétfős, férfiakkól, nőkből és gyermekekből álló csoportról tudósít, akik a sivatag felől érkeztek az erődhöz, és egyiptomi szolgálatba szegődve reméltek megélhetést. Az egyiptomiak, bár nem fogadták szolgálatba a nomádokat, kikérdezték őket, és megtudták tőlük, hogy „a sivatag haldoklik az éhségtől”. Majd ezt követően, még aznap, részvétlen pragmatizmussal visszaküldték őket a sivatagba.¹³

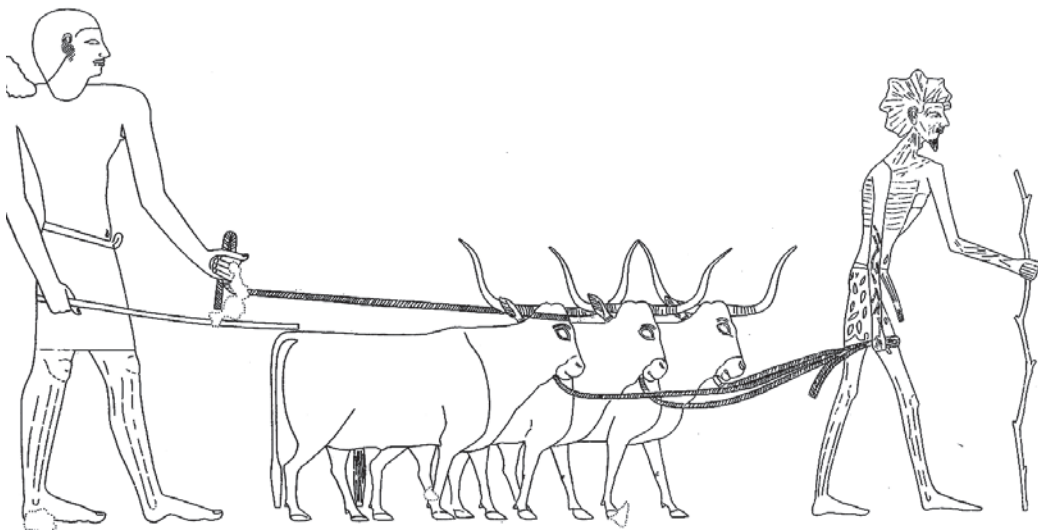
Az éhezőkrol és szegényekrol való gondoskodás toposza az életrajzokban

A 6. dinasztia (kb. Kr. e. 2305–2118) idején, több mint egy évszázaddal azt követően, hogy az ikonográfiában először tűnt fel az éhező nomádok képe, a sírok falára írt szövegek között megjelent az éhezőkrol való gondoskodás motívuma. A nem királyi elit sírokban megörökített életrajzok két fő témája ekkor az elhunyt hivatali karrierjének megrajzolása és morális személyiségének bemutatása volt.¹⁴ Az utóbbit olyan kijelentések hosszabb vagy rövidebb füzére alkotta, amelyek azt szem-

léltették, hogy a halott földi életében betartotta a szűkebb és tágabb társadalmi környezetével szembeni normákat, igazolva ezzel, hogy szóban és tettben a *maat*nak megfelelően, azaz a teremtéssel létrejött, a világot és a társadalmat kormányzó igazsággal/igazságossággal összhangban élte életét.¹⁵ Ennek a felsorolásnak volt része a „kenyeret adtam az éhezőknek, ruhát a mezíteleneknek...” kezdetű toposz, amelynek¹⁶ legkorábbi előfordulását a 6. dinasztia első királya, Teti idején élt Neferszemré vezír szakkarai sírjában olvashatjuk az alábbi szövegkörnyezetben:

*A maatot szoltam,
és a maatot cselekedtem.
[...]
Amikor hatalmamban állt,
megmentettem a gyengét attól, aki nála erősebb volt.
Kenyeret adtam az éhezőknek, ruhát a <mezíteleneknek>,
partra juttattam azt, akinek nem volt hajója.
Eltemettem azt, akinek nem volt fia,
átkelőhajót építettem annak számára, akinek nem volt
átkelőhajója.¹⁷*

Az éhezők itt is és más korabeli változatokban is egy tágabb felsorolásban, a nincstelenek és társadalmilag kiszolgáltatottak egy csoportjaként jelennek meg. Reménytelen helyzetük ebben a kontextusban nyilvánvalóan nem valamifajta, éhínséget kiváltó természeti vagy társadalmi katasztrófa következménye, hanem a társadalom szerkezeti viszonyaiból ered. Azonban ennek a strukturális szegénységnek az enyhítése, illetve kezelése, amelyre morális kötelességként tekintenek az életrajzok, nem pusztán altruizmus. A szövegek nem az elesettek megsegítésének egyetemes felelősségéről szólnak, hanem azt hangsúlyozzák, hogy az életrajz tulajdonosa, aki tipikusan a központi adminisztráció elosztásért felelős hivatalnok vagy egy nomosz kormányzója volt földi életében, gondoskodott a saját területén és/vagy joghatósága alatt élő csoportokról. A marginális csoportok segítése a közösségbe való integrációjukat, és ezzel a társadalmi rend fenntartását jelképezte. A társadalmi

3. kép. Állatokat vezető beduin ábrázolása Uhhotep meiri sírjában, Középbiródalom (Blackman 1915, pl. VI nyomán)

rend szimbolikus fenntartásával pedig az életrajz tulajdonosa a *maat* fenntartásához járult hozzá, ami az egyiptomi halotti szövegek és rituálék alapvető célja volt.¹⁸

A toposz azonban szimbolikus-rituális jelentésén túl a társadalmi realitásokhoz való viszonyának a síkján is értelmezhető. Az éhezés a 6. dinasztia alatt még nem volt túl gyakori témája az életrajzoknak, de azt követően konvencionális elemmé vált, és az Első Átmeneti Korra (kb. Kr. e. 2118–1980) már a „kenyeret adtam az éhezőknek, ruhát a mezíteleneknek...” kezdetű toposznak újabb, kibővített, olykor kifejezetten hosszú változatai jöttek létre. A kenyér és ruha mellett az életrajz-tulajdonosok sört, vizet, tejet, szandált, lent, fémeket, szamarat vagy fogatot biztosítottak azok számára, akik e javakat nélkülözték. Ezzel párhuzamosan az élelemmel való ellátásnak egy olyan tágabb kontextusa jelent meg és bukkant fel szórványosan még a Középbirodalom idején (kb. Kr. e. 1980–1760) is, amely krízishelyzet idején rendszeres gabonaosztásokról és egyéb, a közösség stabilitását fenntartó intézkedésekről tanúskodik.

Qar, az edfui nomosz kormányzója, aki a 6. dinasztia idején élt, még csak általánosságban beszél éhezékről ebben a kontextusban:

*Kenyeret adtam az éhezőknek és ruhát a mezíteleneknek, akiket ebben a nomoszban találtam. Egy kancsó tejet adtam és gabonát mértem ki a saját vagyonomból az éhezőknek, akiket ebben a nomoszban találtam. A saját vagyonomból rendeztem (a tartozását) mindenkinek, akinek ebben a nomoszban gabona tartozása volt egy másik emberrel szemben. A saját vagyonomból származó vászonnal temettem el minden férfit ebben a nomoszban, akinek nem volt fia.*¹⁹

Nem derül ki, hogy a megsegített éhezők nincstelenség vagy pedig éhínség áldozatai voltak-e. Más szövegekből azonban egyértelműen kitűnik, hogy a gabonaosztás krízishelyzetben történik: „amikor a nyomorúság (*ksnt*) éveit jöttek és éhínség (*snb-jb*) volt”, „az éhezés (*hkr*) éveiben”, „amikor Felső-Egyiptom haldokolt az éhségtől (*mwt n hkr*), és az emberek gyermekeiket ették”, „ínség (*m tsw*) idején”,²⁰ „alacsony víz (*mw nds*) idején”, „alacsony Nílus (*h'pj šrj*) idején”.²¹

A krízishelyzetre használt kifejezések egyértelműen arra utalnak, hogy az életrajzokban említett éhezések oka legtöbbször a Nílus nem elég bőséges áradása. Ez a gyakoriság – függetlenül attól, hogy a konkrét életrajzi utalásoknak volt-e történeti realitása vagy sem – már önmagában azt mutatja, hogy az egyiptomiak az elégtelen áradást tekintették az élelemhiány és az éhínségek legtipikusabb okának. Egy korábban elterjedt magyarázat szerint viszont az éhezések sokszor a tartományok közti háborúk következményei voltak, mivel ilyen időszakokban a politikai stabilitás hiánya megakadályozta az elosztás hatékony megszervezését.²² Az Első Átmeneti Kor, amikor az éhezésekre való utalások elszaporodtak a forrásanyagban, valóban a belső háborúskodások időszaka volt, és egyes életrajzokban konkrét utalásokat is találunk a lakosság élelemmel való ellátására a harcok idején.²³ Az éhezések és a háborúk közti összefüggés azonban még ezekben az esetekben sem egyértelmű. Djari a 11. (thébai) dinasztia második uralkodója, II. Antef katonai tisztviselője volt. A sírjában talált egyik sztéléjén arról tudósít, hogy az ország északi területe fölött uralko-

dó rivális hérakleopoliszi dinasztia ellen harcolt, majd a király megbízásából északra utazott, hogy gabonát szerezzen a thébaiak uralma alatt álló déli terület számára.²⁴ Éhezésről azonban nem beszél. Hornakht, aki a dendarai Hathor-templom alkalmazottja volt az Első Átmeneti Kor idején, így ír életrajzában: „Ötvenhat éven keresztül adtam gabonát egész Dendara számára, négyszáz zsák gabonát minden évben ellátmányként, és a Thinisszel való háborúskodás idején (is).”²⁵ Am ez a szöveg sem éhínségről beszél, hanem a város gabonával történő folyamatos ellátásáról egy több mint félévszázados időszak alatt, amit még a „Thinisszel való háborúskodás” sem függesztett fel. Hornakht tehát nem azt állítja, hogy háborúskodás következtében keletkezett inség miatt osztott volna gabonát, hanem azt hangsúlyozza, hogy még a háborús időszak sem akadályozta meg ennek végrehajtásában.

Más életrajz-tulajdonosoktól (például a fent már idézett Qartól)²⁶ eltérően Hornakht nem említi, hogy a szétszított gabona saját tulajdona lett volna. Valószínűleg nem is volt az. Mivel a Hathor-templom egyik alkalmazottja, talán intézője (*jmj-r3 pr*) volt,²⁷ gyanítható, hogy a templom főpapjának megbízásából cselekedett, ahogyan egy másik életrajz-tulajdonos, Szeneni is, aki egy koptoszi főpap szolgálatában állt az Első Átmeneti Kor idején: „Árpát mértem ki és tápláltam az egész várost Dzsefi főpap kapujában a nyomorúság és éhínség éveiben.”²⁸ A helyi templomok főpapjai mellett szintén meghatározó szerepük volt a gabonaosztásokban a városi vezetőknek és tartományi kormányzóknak (akik sokszor egyben főpapok is voltak), azaz olyan hivatalok viselőinek, akiknek társadalmi és morális felelőssége volt egy-egy város vagy nomosz területén belül az általános jólétről és az elosztásról való gondoskodás – nem csak krízis idején. Henqu, a Hegyi vipera nomosz ura és a helyi isten főpapja, aki az Első Átmenti Kor elején élt, így ír erről:

*A Hegyi vipera nomosz valamennyi éhezőjének adtam kenyeret és sört. Felöltöttem ott a mezítelent. Partjait marhacsordákkal, legelőit juh- és kecskenyájakkal töltöttem meg. Kecské- és juhbőrrel tápláltam a sivatag sakáljait és az ég keselyűit, mert azt akartam, hogy az ott élő emberek biztonságban legyenek. Főnökként és az árpa előljárójaként tevékenykedtem ebben a nomoszban.*²⁹

Míg a két korai nomoszkormányzó, Qar és Henqu az éhezők megsegítéséről beszélnek, addig más, főleg a későbbi szövegek a teljes város, illetve nomosz ellátására utalnak, egyes életrajz-tulajdonosok pedig azt is hangsúlyozzák, hogy nem tettek különbséget a város társadalmának különböző csoportjai között – akiket azonban semmiképpen sem tekinthetünk nincstelenségnek. A 10. dinasztia idején élt Heti kormányzó azt állítja, hogy amikor gabonát osztott városa, Assziut lakói számára, nemcsak a háztartásokat látta el, hanem az egyiptomi igazgatási gyakorlatban hivatalosan háztartást nem alkotó³⁰ és így rendes körülmények között valószínűleg bizonyos előnyök élvezéséből kizárt özvegyeket és árvákat is: „Gondoskodtam arról, hogy az özvegy ugyanúgy vihessen haza gabonát a fia számára, mint a közember a felesége számára.”³¹ Neheri kormányzónak a hatnubi kőbányában hagyott felirata sem a szegények és rászorulóknak, hanem városa elitjének és alacsonyabb státuszú (de nem nincstelen) lakóinak

a támogatásáról tanúskodik: „Tápláltam városomat az ínség idején. Elláttam, amikor nem volt semmije, adtam számára anélkül, hogy különbséget tettem volna nagyjai [ti. az elit] és kicsinyei [ti. a közemberek] között.”³² Elképzelhető, hogy Neheri idején az éhezés, ha valóságos eseménynek tekintjük, a korabeli háborús viszonyok következménye volt. A korábban már említett Djarí thébai sírjában³³ talált másik sztélé felirata arra utal, hogy rendes körülmények között a segítségnyújtás azok között működött, akik „ismerték” egymást, azaz valószínűleg rokonsági és kliens–patronusi kötelékek fűzték össze őket, ám a patronus felelőssége krízishelyzetben egyetemessé vált: „Nagy ellátója voltam az ő házaiknak az éhínség évében. Tápláltam azt, akit ismertem, csakúgy, mint azt, akit nem ismertem.”³⁴

Egyes életrajz tulajdonosok arról számolnak be, hogy saját nomoszuk megsegítését követően a szomszédos nomoszok lakóit is élelmezték. Egy gebeleini kincstárnok, Iti azt állítja, hogy „a nyomorúság éveiben” városa ellátását követően két másik városnak is adott gabonát.³⁵ Iti kortársa, Ahtifi, a hierakónpoliszi nomosz kormányzója, Hefat városának ura, aki a saját nomoszával szomszédos két tartományt is a fennhatósága alá vonta, szintén gondoskodott a szomszédos területek élelmezéséről:

*Egész Felső-Egyiptom haldokolt az éhségtől, az emberek gyermekeiket ették, de nem esett meg, hogy ebben a nomoszban bárki meghalt volna az éhségtől. Segélyt adtam Délnek, és gabonakölcsönt Északnak. Nem fordult elő, hogy korábbi kormányzó ezt [tette volna], és nem esett meg, hogy ennek a nomosznak bármely eljárója hasonlót tett volna. Elláttam élelemmel Elephantiné házáat is és elláttam élelemmel Jatnegent is ezekben az években, miután Hefat és Hormer megbékítettet [ti. jóllakott].*³⁶

A saját fennhatóság alatt álló csoportokon, területeken túl terjedő gondoskodás a társadalmi igazságosság elvének legalább morális érvényesülését jelzi. A Nílus áradása által biztosított élelemhez való hozzájutás jogának az egyetemessége nemcsak az életrajzok etikájában jelent meg, hanem a nagyjából egykorú (a Középbirodalom idejéből fennmaradt, de valószínűleg szóban már korábban is hagyományozott) halotti irodalomban is feltűnt, ahol a teremtő isten egy helyen így jellemzi önmagát: „Megalkottam a nagy áradást, hogy hasznára legyen a szegénynek, éppúgy, mint a gazdagnak.”³⁷

Ami azonban az életrajzokban mint egyetemes gondoskodás jelenik meg, nem feltétlenül tekinthető önzetlen segítségnyújtásnak. A marginális csoportok és szomszédos területek konszolidálása a mindennapokban a város, illetve nomosz belső rendjének biztonságát szolgálhatta. Az életrajzok arról is tudósítanak, hogy éhezések idején az élelmet keresők útra keltek, és egyik tartományból a másikba vándoroltak. Anhtifi irodalmi megfogalmazásában: „Az egész ország olyan volt, mint sáskaraj a szélben: egyesek északra mentek, mások délre mentek. Én azonban mindig megakadályoztam, hogy a szükséget szenvedő ebből a nomoszból egy másik nomoszba menjen.”³⁸ Kortársa, a gebeleini Iti hasonlóképpen ír: „A thébai nomosz [útra kelt északra] és délre, de nem esett meg, hogy Gebelein északra vagy délre vándorolt volna egy másik nomoszba.”³⁹ Az éhezők vándorlása nyilvánvaló veszélyeket rejthetett magában:

munkaerőhiányt az elhagyott területen, és a belső biztonságot veszélyeztethette abban a nomoszban, ahová az elvándorlás irányult. Ezért nem meglepő, hogy a városi és tartományi vezetők érdeke az volt, hogy megakadályozzák az elvándorlást, ha pedig ez mégis megtörtént, akkor újratelepítéssel orvosolják a bajt. Talán ez történhetett a Hegyi vipera nomoszban is, amelynek főnöke a fent már idézett Henqu volt,⁴⁰ aki ritka témákat felvonultató életrajzában éhínségről ugyan nem szól, de gabonaosztást említ. Az általa leírtak arra utalnak, hogy nomosza korábban elnéptelenedett, s ő a problémát más nomoszokból érkezettek betelepítésével és társadalmi státuszuk emelésével oldotta meg: „Újraalapítottam a leromlott (elhagyott?) városokat ebben a nomoszban más nomoszok lakóival. Akik közülük alávették voltak, azoknak hivatali funkciót adtam.”⁴¹ Spontán bevándorlás esetén az újonnan érkezetteknek a társadalomba való integrációját kellett megoldani, amelynek eszköze szintén a letelepítés lehetett, bár erre vonatkozóan nincsenek forrásaink.

Az Anhtifi életrajzában megjelenő gyermekevés elrettentő irodalmi képe ellenére⁴² a telepítési és a lakosság megtartására irányuló politika arra vall, hogy a válságok nem feltétlenül voltak katasztrofálisak. Ugyanezt jelzik a krízishelyzetben fellépő élelemhiány enyhítésére vagy megelőzésére hozott gazdasági intézkedések is. Heti, a fent már idézett assziuti nomoszkormányzó⁴³ arról számol be, hogy megfelelő vízszabályozással és adópolitikával képes volt kezelni egy válsághelyzetet:

*Csatornát építettem ennek a városnak, amikor Felső-Egyiptom szűkségben(?) volt, és nem látott vizet. Lepecsételtem a határokat [...] (?) -pecséttel. A magas földeket⁴⁴ mocsárrá változtattam, és gondoskodtam arról, hogy az áradás elérje a régi dombokat. Biztosítottam, hogy [a Nílus eláradása] a szántóföldeket, amikor minden szomszédos terület szomjazott. [Mindenkit] elért az áradás, ahogy kívánta, és én a szomszédjaimnak is adtam vizet, hogy azok békességben legyenek velük. Gazdag voltam gabonában, amikor az ország ínségtől szenvedett. Tápláltam a várost, gabonát mértem ki. Gondoskodtam róla, hogy a városlakó és felesége, az özvegy és fia gabonához jusson. Eltöröltem minden adót, amit elődeim által kivette találtam.*⁴⁵

Amíg más életrajzokban azt hangsúlyozzák, hogy az élelemmel való ellátás kiterjedt olyan területekre is, amelyek nem álltak az életrajz-tulajdonosának fennhatósága alatt, addig Heti a vízszabályozási munkák hasznának a szomszédokra való kiterjesztésével igyekezett elkerülni a városok/nomoszok között a vízhiány miatt esetlegesen kitörő villongásokat.

Heti másik fontos intézkedése a válság enyhítésére a korábban kivetett adók eltörlése volt. Hogy ez nem egyedi eszköz, hanem általánosabb gyakorlat lehetett, azt egy későbbi, a Középbirodalom idején élt nomoszkormányzó, Ameni életrajza igazolja:

Amikor az éhezések éveit jöttek, felszántottam a Gazella kelet felé minden földjét annak északi és déli határáig. Lakosai életben maradtak, el voltak látva táplálékkal, nem volt éhezés ott. Az özvegynek éppúgy adtam, mint a férjes asszonynak. Nem tettem különbséget nagy és kicsi között semmiben

*sem, amit adtam. Azután magas Nílus-állások jöttek, árpában, tönkölyben és mindenféle jó dologban gazdag (évek), és én nem hajtottam be a földadóhátralékot.*⁴⁶

Összegzés

Ameni, Hetihez hasonlóan, valószínűleg nem szedte be az adókat a válság éveiben, amelyeket a későbbiekben sem követelt hátralékként, amikor jobb lett a termés. Ez a válságtól sújtott lakosság anyagi konszolidációját és esetleges újabb válságokra való felkészülését segíthette. Hogy Ameni ezt külön hangsúlyozza, az talán arra utal, hogy az adók elengedése nem minden esetben volt végleges, sokszor talán csak a válság éveit megkönnyítő haladékat jelentett. Ugyancsak a válságban meggyengült lakosság anyagi terheinek csökkentését szolgálta az adósságok elengedése vagy rendezése. Legkorábban Qar, a fent már idézett óbirodalmi edfui kormányzó beszél arról, hogy az eladósodottakat úgy segítette, hogy saját vagyonából törlesztette a gabonakölcsönöket.⁴⁷ Egyes életrajz-tulajdonosok nem a földek terheinek enyhítéséről szólnak, hanem azt hangsúlyozzák, hogy nem használták ki a válságtól sújtottak nehéz helyzetét (nem kényszerítették leányaikat adósrabszolgaságba, nem vették el földjeiket), ami a gyakorlatban nyilván szintén az adósságok elengedését jelentette. A gebeleimi Iti életrajzában ezt így örökítette meg: „A nyomorúság éveiben, amikor négyszáz ember szűkölködött, nem ragadtam el egyetlen férfi lányát és földjét sem.”⁴⁸

Azonban egy-egy válságból az elit gazdasági előnyt is kivácsolhatott, és ez az életrajzoknak ugyanúgy témája volt, mint a segítségnyújtás. Néhány szöveg arról árulkodik, hogy a szomszédos vagy távolabbi területek éhínség idején való megsegítése nem önzetlen cselekedet volt. Anhtifi életrajzából egyértelműen kiderül, hogy az éhínség idején Északnak és Délnek adott gabona tulajdonképpen kereskedelmi termék volt: „[Megérkezett Dél] embereivel és eljött Észak gyermekei[vel]. Jó minőségű olajat hoztak cserébe az én árpámért.” Anhtifi néhány mondattal később Északnak adott gabonakölcsönről beszél,⁴⁹ és a 11. dinasztia idején élt Hekaib ugyancsak gabonakölcsönrel segítette Felső-Egyiptomot és Északot.⁵⁰ A thébai Dzsehti pedig arról tudósít stéléjén, hogy ellátta élelemmel Amon templomát „a nyomorúság éveiben”, és „szerződést kötött állatáldozatokról”, amelyeket különböző ünnepeken mutattak be.⁵¹ Azaz az ellátásért cserébe részesedést kapott a templomi áldozatokból.

Az éhezők – akár képi ábrázolásokon jelennek meg, akár szövegekben utalnak rájuk, akár nomádok, akár szükségét szenvedő, kiszolgáltatott egyiptomiak – társadalmilag és sokszor területileg is marginális csoportok: az Egyiptom határain túli sivatagban élő nomádok, a társadalom peremére szorult nincstelenek, vagy idegen tartományból érkező, élelmet kereső vándorlók. Rituális-szimbolikus síkon a liminalitás képviselői. Éppen ezért az éhezők megsegítésének és az éhezés legyőzésének ábrázolása a halotti kontextusban használt életrajzokban elsődlegesen nem azt a célt szolgálta, hogy valóban megtörtént eseményekről számoljon be, de még csak azt sem, hogy az ön-reprezentáció eszköze legyen – bár az volt. Mint minden halotti rítus, arra volt hivatott, hogy biztosítsa a túlvilágon való integrációt az újjászületést váró halott számára, aki az élők világának már nem, a halottak világának pedig még nem része, így szintén liminális állapotban van, és aki a megfelelő halotti rítusok elvégzése és áldozatok bemutatása nélkül maga sem képes az alapvető életfunkciók, elsősorban a táplálkozás, gyakorlására.⁵² Éppen ezért az életrajzok az éhezők és éhínségek említésével az életrajz tulajdonosának, az éhezés legyőzőjének a gazdagságát, élelemben való bővelkedését emelik ki.⁵³

Az éhezés legyőzésének konkrét ábrázolása mindezek mellett a válságkezelés reális stratégiáiból merít, és ezen keresztül fedi fel számunkra a korabeli város/nomosz társadalmi és gazdasági szerveződésének egyes mintáit.⁵⁴ A toposz jelentősége arra utal, hogy az élelemhiány állandó fenyegetettséget jelentett Egyiptomban. A krízishelyzetben hozott intézkedések alapján viszont azt feltételezhetjük, hogy olyan mértékű, katasztrofális éhínségek, amelyeket megfelelő belső politikával és elosztással nem lehetett kezelni, viszonylag ritkák lehettek. A nincsteleneknek tett „adományok” jellege (az alapvető élelmen túl például olaj, fém, szamar vagy fogat) tulajdonképpen nem az éhezés enyhítésére utal, és valószínűleg nem is alkalmi alamizsnálkodásra. Az éhínség elleni intézkedéseket említő szövegek sem a segítségre, sokkal inkább az elosztás megszervezésére, a gazdasági biztonság folyamatos fenntartására és a közösség fölötti ellenőrzésre helyezik a hangsúlyt, és ezzel egy olyan társadalmat írnak le, amelynek szerveződése alapvetően a patronátus intézményére épült.⁵⁵

Jegyzetek

- 1 Például Bell 1971; Hassan 2007, 357–360.
- 2 Például Moreno García 1997, 1–90; Moeller 2005.
- 3 Schott 1965, pl. 1–4; Vercoutter 1985, fig. 1–2. A nagyobb töredék ma is Szakkarában látható, az Imhotep Múzeumban, a kisebb töredék a Louvre tulajdonában van (E 17381, Ziegler 1999, 360).
- 4 Hawass–Verner 1996, 182–184, 185 fig. 2b, Taf. 55b.
- 5 Vercoutter 1985, 335–337.
- 6 Vercoutter 1985, 333–335; Ziegler 1999.
- 7 Drioton 1943, 53.
- 8 Hawass–Verner 1996, 184; Ziegler 1999; Ćwiek 2003, 211.
- 9 Fischer 1959, 249–250; Weeks 1970, 119, 142–143.
- 10 Kórosan lesóványodott egyiptomi kinézetű alakokat csak elvéve ábrázoltak a vizsgált időszakban. Mindössze három példát ismerünk (lásd Fischer 1959, 251), és mindhárom alacsony társadalmi állású

- személyeket ábrázol: (1) egy óbirodalmi szolgaszobor egy fazekast; (2) egy szintén óbirodalmi sírjelenet gabonát őrölő idős asszonyokat; végül (3) egy középbirodalmi sírjelenet egy ifjú pásztor. Az ábrázolások kontextusából nem derül ki, hogy az alakok soványsága éhezéssel vagy pedig valamilyen más körülménnyel függ össze (pl. idős kor az asszonyok esetében). Az ifjú pásztor pedig, egyiptomi kinézete ellenére, ugyanazt a foglalkozási csoportot képviseli, amelynek tagjai a korszakban tipikusan a nomád pásztorok voltak.
- 11 Merikaré E 91–93: Quack 1992, 54–55; magyarul: Kóthay–Gulyás 2007, 196.
- 12 Anastasi papirusz VI, 51–61: Caminos 1954, 293–296; magyarul: Kóthay–Gulyás 2007, 425 (134).
- 13 Smithers 1945, pl. 5–6 (5. levél); magyarul: Kóthay–Gulyás 2007, 424 (133b).

- 14 Az egyiptomi életrajzról és fő elemeiről, témáiról lásd Lichtheim 1988, 5–8; Gnirs 1996, 203–206.
- 15 A *maat* fogalmáról lásd Assmann 1990.
- 16 Kloth 2002, 77–78.
- 17 *Urk.* I., 198, 16 és 199, 2–5. További óbirodalmi példákhoz lásd: Kloth 2002, 77–87.
- 18 Vö. Moreno García 1997, 59–72; Franke 2006a, 106–107.
- 19 *Urk.* I., 254, 13 – 255, 3.
- 20 A *tsw* metaforikus kifejezés az áradás elmaradása által okozott éhezésre, éhínségre. Eredeti jelentése: homokzátony, olyan terület, amelyet a víz alacsony áradás idején csak rövid ideig vagy egyáltalán nem ért el (Vandier 1937, 74–77). Mitológiai jelentésében az a homokzátony (néha „Apóphis zátonya”), amelyen a napisten bárkája megfeneklik túlvilági utazása során, mert ellensége (az Apóphis kígyó vagy egy teknősbéka) kiissza a túlvilági folyóból a vizet (Assmann 2009, 53–54).
- 21 A krízishelyzetre használt kifejezések magyarázatát és előfordulásait lásd Vandier 1936, 59–77, 99–115.
- 22 Vandier 1937, 48–51.
- 23 Például Neheri kormányzó hatnubi életrajzi feliratában: Hatnub, 20. sz. graffito: Anthes 1928, 42–47. A felirat egy további részletét lásd lejjebb, 32. jegyzet.
- 24 Kairói JE 41437 sz. sztélé, 3–4. sor: Clère–Vandier 1982, 14 (§18).
- 25 Kairói JE 46048 sz. sztélé, x+3. sor: Franke 2006b, 168–169, 171, 4. tábla.
- 26 Lásd a 19. jegyzetet.
- 27 Franke 2006b, 169.
- 28 Kairói CG 20500 sz. sztélé, 2–5. sor: Lange–Schäfer 1902–1925, II, 91–92.
- 29 Deir el-Gebrawi, 67. sz. sír, 11–16. sor: *Urk.* I., 77,8–15.
- 30 Lásd Kóthay 2002.
- 31 Assziut, IV. sz. sír, 9–10. sor: Brunner 1937, 65.
- 32 Hatnub, 20. sz. graffito, 8–10. sor: Anthes 1928, 43.
- 33 Lásd a 24. jegyzetet.
- 34 Bruxelles E 4985 sz. sztélé, 3–4: Clère–Vandier 1982, 14 (§19).
- 35 Kairói CG 20001 sz. sztélé, 6. sor: Lange–Schäfer 1902–1925, I., 1–2.
- 36 Anhtifi sírja Moallában, IV, 9–20: Vandier 1950; magyarul: Kóthay–Gulyás 2007, 235–236.
- 37 Koporsósözevegek 1130. mondás: CT VII 463; magyarul: Kóthay–Gulyás 2007, 34.
- 38 Kóthay–Gulyás 2007, 236.
- 39 Kairói CG 20001 sz. sztélé, 6–7. sor: Lange–Schäfer 1902–1925, I, 1–2. Lásd még a 35. jegyzetet!
- 40 Lásd a 29. jegyzetet.
- 41 Deir el-Gebrawi, 67. sz. sír, 18–19. sor: *Urk.* I, 78,4–7.
- 42 Lásd a 36. jegyzetet. Az emberevés majd egy középbirodalmi hatalti papnak, Hekanahténak az otthon maradt háztartása számára írt levelében is visszatér, amelyben a számukra korábban elrendelt fejadagok csökkentését közli velük (Kóthay–Gulyás 2007, 363): „Nézzétek, éhezésnek az éhezést nevezik. Itt már embert esznek, és senkinek nem adnak ilyen ellátmányt egyetlen helyen sem.”
- 43 Lásd a 31. jegyzetet.
- 44 A magas föld (*k3jt*) a Nílus áradása által öntözött gabonaföld lehetett, amely elég magasan feküdt ahhoz, hogy az áradást követően kellő időben kiszáradjon (Eyre 1994, 70).
- 45 Assziut, V. sz. sír, 5–11. sor: Brunner 1937, 64–65.
- 46 *Urk.* VII., 16, 8–15; magyarul lásd még: Kákosy in *ÓKTCh*, 24–25.
- 47 Lásd a 19. jegyzetet.
- 48 Kairói CG 20001 sz. sztélé, 3–4. sor: Lange–Schäfer 1902–1925, I., 1–2.
- 49 Lásd a 36. jegyzetet.
- 50 British Museum 1671. sz. sztélé, 6. sor: Polotsky 1930, 194–197.
- 51 Vandier 1937, 109.
- 52 Vö. Franke 2006a, 105–108.
- 53 Vö. Eichler 2003.
- 54 Vö. Morenz 1998.
- 55 Franke 2006b.

Bibliográfia

- Anthes, R. 1928. *Die Felsinschriften von Hatnub*. Leipzig.
- Assmann, J. 1990. *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*. München.
- Assmann, J. 2009. *Egyptian Solar Religion in the New Kingdom. Re, Amun and the Crisis of Polytheism*. London – New York.
- Bell, B. 1970. „The Dark Ages in Ancient History I. The First Dark Age in Egypt”: *American Journal of Archaeology* 75, 1–26.
- Brunner, H. 1937. *Die Texte aus den Gräbern der Herakleopolitenzeit von Siut mit Übersetzung und Erläuterung*. Glückstadt – Hamburg – New York.
- Blackman, A.M. 1915. *The Rock Tombs of Meir*. II. *The Tomb Chapel of Senbi's son Ukh-hotp (B, No. 2)*. London.
- Caminos, R.A. 1954. *Late Egyptian Miscellanies*. London.
- Černý, J. 1961. „The Stela of Merer in Cracow”: *Journal of Egyptian Archaeology* 47, 5–9.
- Clère, J. J. – Vandier, J. 1982. *Textes de la Première Période Intermédiaire et de la XIème dynastie*. Bruxelles.
- CT = de Buck, A. 1935–1961. *The Egyptian Coffin Texts*. I–VII. Chicago.
- Ćwiek, A. 2003. *Relief Decoration in the Royal Funerary Complexes of the Old Kingdom: Studies in the Development, Scene Content and Iconography*. Doktori disszertáció, Varsói Egyetem, Régészeti Intézet
http://www.gizapyramids.org/pdf_library/cwiek_royal_relief_dec.pdf
- Drioton, E. 1943. „Une représentation de la famine sur un bas-relief égyptien de la Ve dynastie”: *Bulletin de l'Institut d'Égypte* 25, 451–463.
- Eichler, E. 2003. „Nahrungsfülle und Nahrungsmangel in altägyptischen Texten”: K. Martin – E. Pardey (szerk.): *Es werde niedergelegt als Schriftstück. Festschrift für Hartwig Altenmüller zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden, 83–96.
- Eyre, C. J. 1994. „The Water Regime for Orchards and Plantations in Pharaonic Egypt”: *Journal of Egyptian Archaeology* 80, 57–80.
- Fischer, H. G. 1959. „An Example of Memphite Influence in a Theban Stela of the Eleventh Dynasty”: *Artibus Asiae* 22, 240–252.
- Franke, D. 2006a. „Arme und Geringe im Alten Reich Altägyptens: »Ich gab Speise dem Hungernden, Kleider dem Nackten...«”: *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 133, 104–120.
- Franke, D. 2006b. „Fürsorge und Patronat in der Ersten Zwischenzeit und im Mittleren Reich”: *Studien zur Altägyptischen Kultur* 34, 159–185.
- Gnirs, A. M. 1996. „Die ägyptische Autobiographie”: A. Loprieno (szerk.): *Ancient Egyptian Literature. History and Forms*. Leiden – New York – Köln, 191–241.
- Hassan, F. A. 2007. „Droughts, Famine and the Collapse of the Old Kingdom”: Z. A. Hawass – J. Richards (szerk.): *The Archaeology and Art of Ancient Egypt. Essays in Honor of David B. O'Connor*. Le Caire. II., 357–377.

- Hawass, Z. – Verner, M. 1996. „Newly Discovered Blocks from the Causeway of Sahure (Archaeological Report)”: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* 52, 177–186.
- Kloth, N. 2002. *Die (auto)-biographischen Inschriften des ägyptischen Alten Reiches: Untersuchungen zu Phraseologie und Entwicklung*. Hamburg.
- Kóthay K. A. 2002. „Houses and Households at Kahun. Bureaucratic and Domestic Aspects of Social Organization during the Middle Kingdom”: Györy H. (szerk.): „*Le lotus qui sort de terre*.” *Mélanges offerts à Edith Varga*. Budapest, 349–368.
- Kóthay K. A. – Gulyás A. 2007. *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből*. Miskolc.
- Lange, H. O. – Schäfer, H. 1902–1925. *Grab und Denksteine des Mittleren Reichs im Museum von Kairo. No. 20001–20780*. Berlin.
- Lichtheim, M. 1988. *Ancient Egyptian Autobiographies Chiefly of the Middle Kingdom*. Freiburg–Göttingen.
- ÓKTCh = Harmatta J. (szerk.) 1965. *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Budapest.
- Moeller, N. 2005. „The First Intermediate Period: A Time of Famine and Climate Change?”: *Ägypten und Levante* 15, 153–167.
- Moreno García, J. C. 1997. *Études sur l’administration, le pouvoir et l’idéologie en Egypte, de l’Ancien au Moyen Empire*. Liège.
- Moreno García, J. C. 2000. „Acquisition de serfs durant la Première Période Intermédiaire. Une étude d’histoire social dans l’Égypte du IIIe millénaire”: *Revue d’Égyptologie* 51, 123–139.
- Morenz, L. D. 1998. „Hungersnöte in der Ersten Zwischenzeit zwischen Topos und Realität”: *Discussion in Egyptology* 42, 83–97.
- Polotsky, J. 1930. „The Stela of of Heka-yeb”: *Journal of Egyptian Archaeology* 16, 194–199.
- Quack, J. F. 1992 *Studien zur Lehre für Merikare*. Wiesbaden.
- Schott, S. 1965. „Aufnahmen vom Hungersnotrelief aus dem Aufweg der Unaspyramide”: *Revue d’Égyptologie* 17, 7–13.
- Smithers, P. C. 1945. „The Semnah Despatches”: *Journal of Egyptian Archaeology* 31, 3–10.
- Seidlmayer, S. 2000. „The First Intermediate Period (c. 2160–2055 BC)”: I. Shaw (szerk.): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford, 108–136.
- Vandier, J. 1936. *La famine dans l’Égypte ancienne*. Le Caire.
- Vandier, J. 1950. *M’alla. La tombe d’Ankhtifi et la tombe Sébekhotep*. Le Caire.
- Vercoutter, J. 1985. „Les »Affamés« d’Ounas et le changement climatique de la fin de l’Ancien Empire”: *Mélanges Gamal eddin Mokhtar*. Le Caire. II., 327–337.
- Weeks, K. R. 1970. *The Anatomical Knowledge of the Ancient Egyptians and the Representation of Human Figure in Egyptian Art*. Doktori disszertáció, Yale University. University Microfilms, Ann Arbor Michigan.
- Ziegler, Ch. 1999. „Starving Bedouin”: *Egyptian Art in the Age of the Pyramids*. New York, 360.